

14. Тамарченко Е. Уроки фантастики: Заметки критика / Евгений Тамарченко // Поиск-87. – Пермь, 1987. – С. 376–397.
15. Чернышева Т. Надоевшие сказки XX века: О кризисе научной фантастики / Татьяна Чернышева // Вопросы литературы. – 1990. – № 5. – С. 62–82.

Ocean in a Magic Fairy-Tale and Science Fiction

The article investigates the poetics of magic fairy-tale ocean, images of island and ship in science fiction works by R. Bradbury, C. Simak, A. Strugatskij and B. Strugatskij, K. Byluchev. An attempt is made to determine principles of interaction of folklore, literary and science fiction methods in the construction of the images of ocean, island and ship. The main tendency of interpretation of ocean in science fiction texts is studied.

Ірина Малішевська (Київ)

АВТОБІОГРАФІЯ: ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА КРИТИКА ЖАНРУ

Історія терміну «автобіографія» сягає кінця XVIII ст. Уперше його було вжито англійською мовою у прикметниковій формі у передмові до «Віршів» Ен Єрслі (Ann Yearsley), відомої як Лактілла, видання 1786 року. Поряд із терміном *autobiography* існував термін *self-biography*, який іноді викликав дисонанс через поєднання грецького кореня із саксонським. У німецькому середовищі обидва терміни з'явилися в друкованих виданнях практично в той же час, як і в англійському, при цьому німецьке *Selbstbiographien* було більш розповсюдженим, ніж *Autobiographien* аж до кінця XX ст. У Франції, більш консервативній у лінгвістичному сенсі країні, новий термін з'являється у 1830-х рр. і вважається англійським за походженням. В останні десятиліття у працях деяких дослідників відбувається повернення до терміну *self-biography* (Фелісіті Нассбаум). Також розробляється новий термінологічний апарат, входять в ужиток терміни «автографія» (Г. Портер Ебботт), «автогіографія» (Домна Стентон), «отобіографія» (Жак Дерріда) та ін. [7; 1–7]. У західноєвропейських критиків часто зустрічаємо «*self-writing*», «*écriture du moi/de soi*» у якості предмета вивчення, що здається вдалим словосполученням, адже об'єднує автобіографічну групу жанрів під спільною назвою.

Засадничим зразком жанру прийнято вважати «Сповідь» (1782) Жан-Жака Руссо. У перших рядках твору він проголошує: «Я розпочинаю справу, яка не має прикладу, і яка не знайде наслідувача. Я хочу показати своїм побратимам одну людину в усій правді її природи, – і цією людиною буду я. Я один. Я знаю своє серце і знаю людей. Я створений інакше, ніж хтось із бачених мною; наважуюсь думати, що я не схожий ні на кого у світі. Якщо я не кращий за інших, то у крайньому випадку не такий, як вони» [13].

Декларація Руссо підказує нам, що автобіографія – це «новий рубіж», простір для експерименту. Після Руссо прийшов час пошуків, який тривав до епохи Романтизму. Автобіографія актуалізується в літературі саме за цієї доби: експресивна поетика; звернення до витоків, культ дитини, що надихав письменників оповідати їхнє власне життя від початку; занепад ряду жанрів, що підштовхував до пошуку нових форм – усе це формувало сприятливі умови для автобіографічного письма. За Романтизмом приходить період летаргійного сну, який закінчується разом із Першою світовою війною [10]. У XIX ст. мовчазно розквітав жанр щоденника – щоб вибухнути скандалом. У 1880-ті рр. Францію сколихнула хвиля щоденників: вийшли друком щоденники Бенжамена Констана, Анрі-Фредеріка Ам'єля, Марії Башкірцевої (посмертно) і братів Гонкурів (за життя). Апологетом автобіографічної літератури виступив Анатоль Франс, його супротивником – Фердінанд Брюнет'єр. Філіп Лежен, досліджуючи тогочасні запальні спори навколо автобіографії, наблизився до розуміння її природи: «Переді мною була не просто суперечка про жанр, але власне сутність жанру, який тільки і може

існувати ось у такому полі найвищої напруги... Того дня, коли автобіографію як вольовий акт і літературний текст одностайно визнають усі, жанр помре» [3]. Дослідники відзначають внесок щоденників Марії Башкірцевої у розвиток автобіографічного жанру, – вона змінила звичні уявлення про щоденник у Франції XIX ст. Для французьких дівчат того часу він був перш за все засобом морального виховання і відточення вишуканої словесності, вона ж, дівчина з іншого культурного світу, з рідкісною для жінок тієї доби освітою, у своєму щоденнику проголосила, що нею керують непритаманні юним французьким прагнення – бажання особистісної реалізації і слави. Слов'янського походження, вона пише неправильною французькою мовою, визначальною рисою її щоденника є нарцисизм, – так, вона викликає великий резонанс у тогочасному суспільстві, а в подальшому її щоденники справляють значний вплив на феміністський рух у Франції [див.: 4].

У XX ст. Франція дає світу Андре Жіда, Мішеля Лейріса, Жоржа Перека, Клода Моріака і багатьох інших. Автобіографія виходить з ар'єргарду в авангард літератури. «Узаконенню» автобіографічного жанру посприяло і те, автори почали публікувати особисті щоденники ще за життя. «Бібліотека Плянди» видавництва «Gallimard» відкрилася 1939 року «Щоденником» Андре Жіда. Ця автобіографізація літературного простору хоч і викликала спротив із боку деяких письменників, але вже не такий активний, як за часів Фердинанда Брюнетьєра.

Естель Єлінек зазначає, що тільки від часів Другої світової війни, коли розквітнув формальний аналіз усіх напрямків літератури, автобіографію почали розглядати як літературний жанр, гідний серйозних критичних досліджень [7; 9]. У Франції дослідження автобіографії розпочав Жорж Гюсдорф («Умови і межі автобіографії», 1956); від 70-х рр. і до сьогодні найактивнішим діячем у сфері вивчення автобіографії є Філіп Лежен, який розробив теорію «автобіографічного пакту», тобто договору між автором і читачем, згідно з яким автор зобов'язується розповісти правду про своє життя, а читач, у свою чергу, вірити прочитаному. Канонічним стало визначення Філіпа Лежена, який називав автобіографію «ретроспективною прозаїчною оповіддю реальної людини, яка розповідає про власне існування, роблячи особливий акцент на історії своєї особистості». Не дивлячись на нарікання багатьох дослідників на це визначення, іншого визначення не було синтезовано, і всі спроби тією чи іншою мірою перетинаються із висловленою Філіпом Леженом думкою. Його методологія поєднує елементи наратології Жерара Женета, психоаналізу, лінгвістики, значний вплив на неї справила руська формальна школа. Філіп Лежен – автор веб-сайту autopact.org, який містить широку бібліографію, фрагменти та тексти статей і є відкритою платформою для спілкування науковців цієї галузі.

Феміністична критика активно розробляє теорію автобіографії, адже її вважають сутнісно жіночим жанром. Естель Єлінек у праці «Традиція жіночої автобіографії: Від античності до сучасності» (1986) висловила думку про те, що жіночі і чоловічі автобіографії містять відмінності на рівні теми, стилю і суб'єкта. Теми, про які пишуть жінки, пов'язані із сім'єю, близькими друзями, хатніми справами. Акцент робиться на особистих справах – не на професійних, філософських чи історичних подіях, про які частіше пишуть чоловіки. Стиль жіночих автобіографій Естель Єлінек визначає як фрагментарний та нехронологічний. Суб'єкт жіночого автобіографічного тексту – багатоплановий, на відміну від одномірного Я чоловічої автобіографії. Жінки «часто малюють... образ Я, розцвічений почуттям невідповідності і відчуження, існування в якості аутсайдера чи «іншого», вони відчують потребу в автентичності, в доведенні власної самоцінності» [8; 13]. Мері Мейсон також розробляє проблему конституювання ідентичності в жіночому автобіографічному тексті. «Відкриття жіночого Я поєднано з ідентифікацією із кимось (якимось) «іншим»... Це... обґрунтування ідентичності через відношення до обраних інших, здається... дає право жінкам відкрито писати про самих себе» [11; 210].

Питання часу виникнення автобіографії турбує дослідників від початку автобіографічних студій. Це в певному сенсі риторичне питання, адже «вона в тій чи іншій формі була завжди притаманна історичному становленню літератури» [4]. Ті елементи, які виявили себе наприкінці XVIII ст., існували і до цього, зустрічалися і в Античності, але були частиною інших, у порівнянні із сучасними, структур. Філіп Лежен застерігає від можливої історичної ілюзії, через яку ми ідентифікуватимемо як автобіографію «Сповідь» святого Августина, «Досліди» Мішеля Монтеня тощо, вважаючи, що автобіографія існувала зі стародавніх часів,

але це не так, адже «зерна її були міноритарними елементами в системах, для яких характерними були зовсім інші доміанти» [4].

За автобіографію – і проти неї – завжди велася запекла боротьба. Окремі письменники (Жан-Поль Сартр, Наталі Саррот, Мішель Лейріс) не схвалювали автобіографію – через її граничне існування, яке провокує розглядати її поза світом творчості. Думка про те, що «документ протистоїть творчості, яка передбачає метаморфози, перетворення, переробку реальності» стала традиційною у Франції [4]. Апологети автобіографії, навпаки, прагнуть довести, що вона є саме творчістю, яка не виходить при цьому за межі документальної оповіді, «що заснована на узгодженні про співвіднесеність із реальністю і про внутрішню єдність» [4].

Витоки формування автобіографії окремі дослідники вбачали у біографічному жанрі. Спірно брати за зразок біографічну модель: адже неможливо говорити про себе як про іншого (мова іде не про наративні формули), і неможливо довести оповідь до кінцівки. Будь-яка автобіографія є незакінченою, недосяжною. Це зближує її із щоденником і віддаляє від біографії. Біографія розповідає про закінчене життя, автобіографія – це життя у процесі розгортання. Кінець автобіографії невловимий, але те ж саме можна сказати про початок – оповіді про народження і перші роки – це спогади третіх осіб. «Але чи не існували ми до свого народження, у мові наших батьків? ... Розповідати про життя своїх батьків, це вже розповідати про своє власне життя» [12; 4]. Але, «обмежений» неможливістю проголосити народження і констатувати смерть персонажа, в автобіографії оповідач володіє, хоч би й до певної міри, привілейованим знанням свідомості персонажа своєї оповіді.

Автобіографія може свідомо обмежуватися відрізком життя. Класичною формою є розповіді про дитинство, як «Дитинство» Наталі Саррот, «Слова» Жан-Поля Сартра, «Саботаж кохання» Амелі Нотомб. Автобіографія може бути присвячена певному епізоду дорослого життя – подорожі, хворобі, одруженню, розлученню, – будь-якій значній події, яка заслуговує на те, щоб бути викарбуваною в окремому творі. (Автобіографічний твір «Лист до себе» Франсуази Малле-Жоріс, відноситься саме до такого типу автобіографій: у «Листі до себе» письменниця імпліцитно розповідає про своє навернення до католицизму, розкриваючи власне цю подію лише на останніх сторінках книги.) Іноді епізоди, описані окремо, кінець кінцем утворюють одну велику автобіографію письменника [12; 4].

Проблема визначення жанру автобіографії значною мірою викликана її внутрішнім характером – мінливістю її меж і взаємопроникненням різних автобіографічних форм: щоденника, листування тощо (наприклад, у своєму дослідженні «Читаючи автобіографію» Сідоні Сміт та Джулія Уотсон виокремлюють 52 автобіографічні жанри). Так, іноді у щоденник включають фрагменти листування, автобіографія може містити уривки з листування і щоденника, часто автобіографії пишуть на основі щоденників – чи навпаки, автобіографія створюється у формі щоденника [12; 5].

Серед мотивів написання автобіографії: бажання повернути миті та почуття минулого, оживити померлих близьких – тут автобіографія постає своєю «машиною часу»; (ре)конструювати ідентичність, отримати терапевтичну користь, зрозуміти себе, іноді автобіографія – спосіб спілкування з оточуючими. Очевидно, що «пишуть, щоб запам'ятати себе, щоб боротися із забуттям» [12; 6]. Відправною точкою для спогадів може стати фотокартка, сувенір, старий лист, сновидіння, згадка про певне місце. Класичні теми автобіографії: родина; юність, хвороба, розставання; будинки, професія, подорожі, їжа; війна, служба; дружні та любовні стосунки. Для автобіографії не буває незначних сюжетів – незначні події можуть набувати великої ваги через призму пам'яті.

Часто спогади виринають у процесі письма. «Автобіографічний акт завжди відбувається у теперішньому часі» [12; 7]. У святого Августина читаємо: «Немає ні майбутнього, ні минулого, і неправильно говорити про існування трьох часів, минулого, теперішнього і майбутнього. Правильніше було б говорити так: є три часи – теперішнє минулого, теперішнє теперішнього і теперішнє майбутнього» [1; 11, XX]. Уже в цьому творі наявна заміна об'єктивного (історичного часу) на психологічний [6; 258], що стане виразною рисою автобіографії.

Рене Ріуль, член Асоціації із захисту автобіографії і автобіографічної спадщини (АРА), членом-засновником якої є Філіп Лежен, вважає, що автобіографія несумісна із романом через фундаментальну відмінність між вимислом і щирістю, якої вимагають від автобіографії. Він

відмовляється брати до уваги твори, які відносять до «автобіографічного роману» – «Рене» Франсуа-Рене де Шатобріана, «Домінік» Ежена Фромантена, «У пошуках втраченого часу» Марселя Пруста – і «autofiction», роману, в якому головний персонаж ототожнюється, головним чином, через своє ім'я, з автором: як у творах Блеза Сандрара чи Сержа Дубровського. Інша – наважимося назвати її канонічною – відмінність між романом і автобіографією випливає із леженівського поняття «автобіографічного пакту». «Автобіографія це не тільки текст ... в якому автор бере на себе обов'язок казати правду, на відміну від вимислу, де автор нічого не зобов'язаний, але пропонує читачеві зробити вигляд, що той вірить Автобіографія це текст діалогічний: автор просить читача ... любити його як людину і схвалювати його» [9]. Отже, «бажання автобіографії» не обмежується бажанням писати, а природньо веде до бажання бути прочитаним [12; 12].

Важливою рисою автобіографії є *жанрова неканонічність*. Від початку свого існування, навіть у своїх протозразках вона з легкістю об'єднувала ознаки різних жанрів, як наприклад, в «Історії моїх бідувань» П'єра Абеляра, де поєднані екземплум, сповідь, життє, науковий трактат, проповідь, любовна новела та ще цілий ряд інших жанрів [6; 257]. За півстоліття літературознавчих пошуків не було досягнуто консенсусу в питанні ідентифікації автобіографії як жанру, і вона залишається дискусійним і актуальним предметом для дослідження.

Література:

1. Августин. Исповедь [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видання : <http://www.vehi.net/avgustin/ispoved/11.html>
2. Жеребкіна І. Феміністська літературна критика / Ірина Жеребкіна // Введення в гендерні дослідження. Ч. I: Учебне посібник / [Под ред. І. А. Жеребкіної]. – Харків : ХЦГІ, 2001; СПб. : Алетей, 2001. – 708 с.
3. Лежен Ф. В захист автобіографії. Есе різних лет [Електронний ресурс] / Филипп Лежен // Иностранная литература. – 2000. – № 4. – Режим доступу до журн. : <http://magazines.russ.ru/inostran/2000/4/lezhen.html>
4. Лежен Ф. Когда кончается литература? Беседа с Е. Гальцовой от 28.10.2000 [Електронний ресурс] / Филипп Лежен. – Режим доступу до статті : <http://www.item.ens.fr/index.php?id=223451>
5. Татаркіна С. В. Специфика самопрезентации автора в «Воспоминаниях» А.О. Смирновой-Россет / Татаркіна Светлана Владимірова // Вестник ТГПУ. – 2007. – Выпуск 8 (71). Серия : Гуманитарные науки (Филология). – С. 23–28.
6. Черноиваненко Е. Автобіографія в історії літератури / Евгений Черноиваненко // Біблія і культура [зб. наук. статей / за ред. А.С. Нямцу]. – 2008. – № 8–9. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 253–260.
7. Folkenflik, Robert. Introduction: The Institution of Autobiography / Robert Folkenflik // The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Irvine Studies in the Humanities. – Stanford, California, 1993. – P. 1–20.
8. Jelinek, Estelle C. The Tradition of Women's Autobiography: From Antiquity to the Present / Estelle C. Jelinek. – Twayne Publishers : Boston A Division of G.K. Hall & Co, 1986.
9. Lejeune, Philippe. Entretien / Philippe Lejeune // Magazine littéraire. – Mai 2002.
10. Lejeune, Philippe. Rousseau et la révolution autobiographique [Електронний ресурс] / Philippe Lejeune. – Режим доступу до статті : <http://www.autopacte.org/Rousseau%20et%20la%20r%20evolution%20autobiographique.html>
11. Mason, Mary G. The Other Voice: Autobiographies of Women Writers / Mary G. Mason // Autobiography: Essays Theoretical and Critical / Ed. by James Olney. – Princeton. New Jersey, 1980.
12. Rioul, René. Le désir d'autobiographie, conférence, 2003 [Електронний ресурс] / René Rioul. – Режим доступу до статті : <http://sitara.free.fr>
13. Rousseau, Jean-Jacques. Les Confessions [Електронний ресурс] / Jean-Jacques Rousseau. – Режим доступу до видання : http://un2sg4.unige.ch/athena/rousseau/confessions/jjr_conf_01.html

Autobiography: Origins, Formation and Criticism of the Genre

The essence of autobiography as a genre is examined. And critical studies on autobiography, particularly by Philippe Lejeune and feminist school are reviewed. The author reveals the problem of defining the genre of autobiography and investigates motives for writing about the self.